

УДК 930 : 316.343-058.12 (477) : 82.96(470) «1991/2017»

ВИВЧЕННЯ ДВОРЯНСТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ СУЧАСНИМИ РОСІЙСЬКИМИ ДОСЛІДНИКАМИ

Світлана Бараненко

Донецький національний університет імені Василя Стуса
Україна, 21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21
e-mail: svetlana.baranenko@gmail.com

Проблема дворянського стану викликає зацікавленість дослідників через свою непросту історію. Представникам багатьох благородних родин протягом декількох поколінь випали на долю соціальні й економічні перетворення у країні. Дослідження російськими науковцями дворянської історії дозволяють простежити особливості соціально-економічного та культурного життя Російської імперії.

Починаючи з 1990-х рр., російські дослідники отримали певну самостійність і свободу у наукових поглядах і діяльності. Історична наука, намагаючись позбутися марксистсько-ленінської ідеології, шукала нових підходів, тому у цей період почали набувати поширення «спеціальні методології»: мікроісторія, гендерна історія, історія повсякденності» [12, с. 658]. Це було зумовлено розширенням історіографічної та джерельної бази, яке відбулося завдяки відкриттю доступу до архівів, поверненню «забутих» раніше як імен і подій, так і досліджень. Традиційними залишалися проблеми соціально-економічного, громадського та культурного життя суспільства у різні періоди, зокрема й у період Російської імперії, до яких застосовували нові підходи. Розроблялася, як і раніше, історія різних суспільних станів, проте вихід з-під влади класового підходу зумовив розширення погляду на верстви населення [12, с. 683]. Тому не дивно, що забута у радянський період історія дворянства, отримала після розпаду СРСР «нове дихання».

У межах свого дослідження сучасна російська історіографія розглядалася у дисертаційних роботах таких українських науковців як О. Барвінок – щодо Подільської губернії [1], М. Башли – Херсонської та Бессарабської губерній [4], О. Гуржій та Ю. Русанов – Лівобережної України [6], І. Кочергін – Катеринославської губернії [9], Н. Проць – Харківської губернії [14]. Окремі публікації, присвячені цьому питанню, належать російським історикам, зокрема Є. Бариновій [2], Ю. Ієрусалимському та Н. Ледньовій [8], Є. Соколовій [17]. На жаль, в українській історіографії проблема не знайшла

належного висвітлення, тому метою статті є аналіз сучасної російської історіографії, присвяченої дворянському стану в українських землях.

У період існування Радянського Союзу вивчення історії дворянства тривалий час вважалося недоцільною проблемою для дослідження, окремі праці аналізували цей суспільний стан здебільшого з позиції експлуататорів. Після розпаду радянської держави російські науковці зосередилися переважно на соціальних проблемах дворянства.

У фундаментальній праці, присвяченій соціальній історії Росії часів імперії, Б. Миронов зазначив, що на 1785 р. дворянство об'єдналося в єдиний стан, адже його станові права були закріплені законом, воно мало свою станову організацію, мало становий менталітет тощо. Автор детально охарактеризував категорії дворянства (нижчу, середню та вищу) та їхні критерії, зауваживши, що до селянської реформи основним чинником заможності дворян була кількість кріпосних селян, а не розміри земельної власності [11, с. 86]. Аналізуючи чисельність дворянства у різні періоди, Б. Миронов зазначив, що на середину XIX ст. відбувалося переміщення тисяч дворян-поміщиків до середовища інших станів (здебільшого інтелігенції), або взагалі декласування [11, с. 91]. Дослідник детально розглянув втрату дворянством своїх станових привілеїв, зробивши висновок, що на 1917 р. воно усе це втратило, залишаючись, скоріше, як традиція та зберігаючи покровительство монархії [11, с. 95]. На думку автора, реформи 1860-х рр. негативно вплинули на дворянський стан, що проявилось у його розоренні, незважаючи на підтримку влади. Склад дворянства «якісно погіршувався, його благоустрій падав і прес-тиж у суспільстві знижувався» [11, с. 143].

Дослідник В. Буганов приділив увагу історії російського дворянства, розглядаючи пореформений період [5]. Він зазначив, що дворяни не змогли запобігти послабленню свого стану та його розшаруванню, тому їм довелося пос-

тупитися істотними привілеями (правом на селян), зберігаючи при цьому значну частку своїх володінь і корпоративну організацію [5, с. 38]. Основним прибутком для представників благородного стану, як і раніше, залишалася земля, хоча й отримували вони доходи також від субсидій, пенсій, а також занять підприємництвом. Автор наголошує, що у зазначений період посилювалися протиріччя між окремими групами дворянства за майновою та національною ознаками. «Разом з тим відбувається консолідація найбільш багатих і впливових верств дворян, які використовують з цією метою свою корпоративну організованість, службові та родинні зв'язки, наявність своїх представників у правлячих верхах, спільні інтереси латифундистів в економічній і позаекономічній експлуатації селян, соціальну однорідність дворянства та самодержавства» [5, с. 40].

Чималу популярність набуло вивчення соціокультурних аспектів життя та діяльності дворянського стану, його самоідентифікація, адаптація до нових політичних та економічних реалій, в які поринула Російська імперія у другій половині XIX ст.

Етичні норми й уявлення російського помісного дворянства у XIX ст. у сфері відносин всередині свого стану, у господарській сфері, а також у відносинах з селянами знайшли своє відображення у дослідженні М. Смахтіної [15]. В якості основних джерел у дослідженні виступають мемуари, щоденники, публіцистичні твори. Автор доводить, що внутрішньостанові відносини були чітко підпорядковані нормам релігії. Чоловічі релігійні чесноти (бути «добрим християнином», працелюбним тощо) не були такими значимими у дворянській спільноті на відміну від жіночих (бути скромною, покірною батькові, чоловікові тощо). Така позиція зайвий раз характеризує суспільство Російської імперії (у даному випадку XIX ст.) як патріархальне, таке, що дає певну «свободу» представникам чоловічої статі, одночасно дискримінуючи жінок. Проблема доброчинності серед дворянства також розглядалася крізь призму релігії та мала двовекторну орієнтацію: у відношенні до представників свого стану (збіднілим дворянам), а також стосовно нижчих станів (превалювало почуття відповідальності та провини перед ними).

Наступним фактором, що аналізується у дослідженні, є зміни цінностей дворянства у господарській сфері. Так, М. Смахтіна виявила, що заняття господарством і хазяйновитість розцінювалися як позитивні якості поміщиків. Відносно ставлення до селян, дослідниця ви-

значила, що воно трансформувалося від патріархально-християнських уявлень про поміщика як «батька» та відповідального перед Богом за селянина до прагматичного ставлення у другій половині XIX ст., що пов'язане з розвитком капіталістичних відносин.

Економічну та соціокультурну адаптації дворян до процесу модернізації російського суспільства на початку XX ст. дослідив К. Курков [10]. Автор підкреслює її складність, оскільки даний період є лише частиною перехідного періоду Російської імперії до правової держави, громадянського суспільства та ринкової економіки. К. Курков висловлює думку, що адаптація дворянства проходила з перемінним успіхом у залежності від діяльності. Таким чином, автор наголошує, що в економічній сфері, наприклад, адаптація мала значні наслідки (успіхи пристосування дворян до нових ринкових відносин, наявність капіталу), у той час коли психологічні, ментальні уявлення поміщиків зазнали серйозних змін (у той час, коли руйнувалися незламні устої монархічної держави, що були міццю дворянського стану).

Дослідниця Є. Барінова розглянула еволюцію свідомості та поведінки помісного дворянства в умовах трансформації суспільно-політичних поглядів і цінностей завдяки створенню його соціокультурного образу [3]. Модернізаційні процеси у Росії на початку XX ст. стали наслідком соціальної мобільності дворянства, в якій дослідниця виділила як позитивні, так і негативні її риси. Ця мобільність призводила як до реалізації особистих даних, так і до зменшення престижу та ролі стану у суспільстві [3, с. 317]. Найбільш активну участь у житті держави брало середньопомісне дворянство. Автор доводить, що господарська діяльність залишалася основною, завдяки якій дворяни могли визначати свій статус [3, с. 321]. Традиційність і консерватизм дворянства, на думку дослідниці, не могли примирити його з новою реальністю. Занадто повільно відбувався процес внутрішньої переорієнтації. Еволюція ж свідомості, як зазначила Є. Барінова, пов'язана з виникненням альтернативних поглядів, що для консерваторів вважалося зрадою інтересів свого стану [3, с. 322].

Специфіка становища помісного дворянства, його корпоративна організація та самоідентифікація на початку XX ст. стали предметом вивчення Т. Філатової [18]. Дослідниця зауважила, що наприкінці XIX ст. земські ліберальні дворяни поступово віддалялися від корпоративного життя, знаходячи себе у партійних організаціях. Проте серед помісних дворян спостерігалась

тенденція до консолідації й інтересу до свого стану [18, с. 15]. Вона заперечує той факт, що «всі “переконані” дворяни були як і раніше землевласниками», тому що серед дворян було багато підприємців і власників акцій. Причому, такі представники цього стану вважали його служилим і землевласницьким [18, с. 16]. Дворянство, як доводить автор, зазнало трансформації у ставленні до матеріальної підтримки свого стану. Так, якщо наприкінці XIX ст. вони вважали це прерогативою держави, то вже на початку XX ст. почали покладатися на власні сили [18, с. 18]. Цей період можна вважати періодом піднесення станової самосвідомості, проте, незважаючи на це, він характеризувався і численними протиріччями серед дворян (наприклад, саме усвідомлення того, хто такий дворянин – що є важливим для цього – служило значення або ж землевласницьке, або взагалі благородний характер) [18, с. 24-25].

Дворянському стану у часи Першої світової війни приділив увагу Е. Юдін [19]. Значне місце у роботі посідає питання впливу мізерної частки дворянства (1%) у населенні імперії на загальну ситуацію у державі. На його погляд, такий невеликий сегмент благородного стану виступав відчутним гальмом у формуванні середнього класу. Перша світова війна внесла «розбрат» у частину дворян, продемонструвавши їхню станову неоднорідність. Дослідник зазначив, що на початку XX ст. дворянський стан був, скоріш за все, представлений кількома соціальними групами, а не панівним привілейованим класом, що і показала Перша світова війна. Е. Юдін доходить до висновку, що дворянство, яке і так переживало кризу, у період війни значно послабило свої позиції, що загрожувало не лише існуванню його як стану, а й взагалі устрою Російської імперії, опорою якого воно було.

Сімейні відносини польської шляхти Південно-Західних губерній першої половини XIX ст. стали об'єктом дослідження В. Пержинської [13]. Автор розглянула правові основи подружнього життя, одруження, відносини у родині та розлучення. Як доводить дослідниця, сім'я належала до базових цінностей у свідомості польського дворянства, його авторитет та економічний стан багато у чому залежали від неї. Дружина перебувала у підлеглому становищі відносно чоловіка, проте після введення російського законодавства на територію губерній майнові права жінки розширилися. У досліджуваній період можна казати, що шляхта мала певну замкнутість серед свого стану, хоча при цьому найбідніші представни-

ки цієї верстви населення були більше схильні до шлюбу з представниками інших станів.

Викликала зацікавлення у російських дослідників малодосліджена проблема діяльності й адаптації дворянства після 1917 р. Так, сімейно-станову дворянську культуру у перші десятиліття радянської влади проаналізував С. Єфремов [7]. Основними джерелами його праці стали неопубліковані мемуари, щоденники та приватне листування дворян. Окрім цього дослідник використав законодавчі акти, діловодну документацію радянських установ, публіцистичні джерела авторства радянських політичних діячів, а також радянську періодику досліджуваного періоду. С. Єфремов доводить, що завдяки суспільному розвитку наприкінці XIX ст. межі дворянського стану ставали більш уразливими, через що адаптація еліти до нових умов у державі проходила доволі вдало. Напередодні революційного 1917 р. дворянство було неоднорідним, а традиції стану передавались через представників давніх родів. Становище дворянства в умовах радянської держави не тільки ліквідувало попередню неоднорідність, але й консолідувало колишню еліту, що допомагало виживанню. Висока ерудованість, чесність та інші інтелектуальні та моральні якості деяких представників дворянських родин дозволили їм знайти себе у сфері освіти, культури, господарства (але, як зазначив автор, тільки у період так званої нової економічної політики та молодого покоління – тих, хто народився у XX ст.). Подальша доля дворянства була пов'язана з розчищенням, витісненням і нищенням у радянському суспільстві [7, с. 14-15].

Дворянство у контексті вивчення категорії «колишніх людей» у Радянському Союзі 1917-1936 рр. дослідила Т. Смирнова [16]. Конкретно інформації про дворянський стан у роботі дається доволі небагато, однак, цінними, на наш погляд, будуть запропоновані дослідженням автора різноманітні дефініції та класифікації категорій «колишніх людей», що точилися як на державному рівні, так і у середовищі простих людей. Цікаво, що у першій половині 1920-х рр. взагалі не виокремлювали серед «колишніх» ані дворян, ані поміщиків, ані купців, інтелігенції й інших [16, с. 47]. У багатьох випадках повсякденні «буржуазні» звички давали підстави новому суспільству вважати таких людей поміщиками, навіть якщо ті не належали до такого стану [16, с. 34]. Дослідниця також, як і попередній автор, підтримує ту точку зору, суть якої є у пристосуванні значної кількості дворян до умов нового суспільства та

включенні до нього через шлюби та нову соціальну політику [16, с. 276].

Таким чином, аналіз публікацій сучасних російських істориків, присвячених дворянству, дозволив виокремити найбільш досліджені аспекти соціальної історії еліти Російської імперії. Поширення набули роботи, які розкривали проблеми соціокультурного життя та діяльності дворян (етичні норми й уявлення, еволюція свідомості, адаптація до нових умов тощо). Дослідники підкреслюють, що дворянство на початку ХХ ст. було неоднорідним станом (скоріше було представлено кількома групами), який переживав внутрішню кризу. Адаптація привілейованого суспільного стану в економічній сфері проходила успішніше, ніж у психологічному та ментальному сприйнятті; внутрішня переорієнтація відбувалася достатньо повільно. Слід підкреслити, що російські науковці не обривають межі досліджень дворян 1917 роком, а звертають увагу на подальше співіснування та пристосування колишнього елітарного стану (так званих «колишніх людей») у новій державній системі, яка ідеологічно виключала їх існування. На жаль, можна простежити пережитки імперського мислення та залишки радянського кліше стосовно українських земель – російські дослідники і зараз продовжують називати їх у контексті загальноімперського, російського шовінізму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Барвінок О.В. Дворяни Подільської губернії в органах державного управління та станового самоврядування регіону (1793-1917 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук 07.00.01 – Історія України. Миколаїв, 2014. 19 с.
2. Барінова Е.П. Дворянство России второй половины XIX – начала XX века: современная историография // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. 2014. № 3 (2). Т. 16. С. 548-557.
3. Барінова Е.П. Российское дворянство в начале XX века: социокультурный портрет. Самара, 2006. 379 с.
4. Башли М.І. Провінційне дворянство Херсонської та Бессарабської губерній (1861-1907 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук 07.00.01 – Історія України. Переяслав-

Хмельницький, 2015. 22 с.

5. Буганов В.И. Российское дворянство // Вопросы истории. 1994. № 1. С. 29-42.
6. Гуржій О.І., Русанов Ю.А. Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку ХХ ст.: соціально-правовий статус і місце у владних структурах Російської імперії. Київ: Інститут історії України, 2017. 172 с.
7. Ефремов С.И. Дворянская семья в Советской России и СССР (1917 – конец 1930-х гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 – Отечественная история. Москва, 2011. 24 с.
8. Иерусалимский Ю.Ю., Леднёва Н.К. Современная отечественная историография о дворянстве России второй половины XIX – начала XX в. // Ярославский педагогический вестник. 2012. № 4. Т. 1 (Гуманитарные науки). С. 49-54.
9. Кочергін І.О. Катеринославське дворянство в умовах трансформації соціальних відносин (друга половина XIX – початок ХХ ст.): Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. Дніпро, 2016. 449 с.
10. Курков К.Н. Российское дворянство в контексте модернизации в начале XX в.: экономический и социокультурный аспекты: Автореф. дис... д-ра ист. наук: 07.00.02. Москва, 2006. 50 с.
11. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XIX – начало XX в.): В 2-х т. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 2003. Т. 1. 548 с.
12. Наумова Г.Р., Шикло А.Е. Историография истории России. Москва: Академия. 2009. 480 с.
13. Пержинская В.А. Семейные отношения польского дворянства Юго-Западных губерний Российской империи в первой половине XIX века: автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.03 – Всеобщая история. Москва, 2011. 28 с.
14. Проць Н.В. Дворянство Харківської губернії другої половини XIX – початку ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України. Харків, 2015. 277 с.
15. Смакшина М.В. Русское поместное дворянство в XIX в.: эволюция этических норм, представлений и практики в социальной и экономической сферах: автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 – Отечественная история. Москва, 2008. 24 с.
16. Смирнова Т.М. Бывшие люди Советской России. Стратегии выживания и пути интеграции. 1917- 1936 годы. Москва: Мир истории, 2003. 296 с.
17. Соколова Е.В. Изучение истории русского дворянства XVIII в. в отечественной историографии // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. 2012. № 1 (15). Ч. II. С. 168-174.
18. Филатова Т.В. Российское поместное дворянство в нач. XX в.: организация, деятельность, попытки самоидентификации: автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 – Отечественная история. Москва, 2000. 26 с.
19. Юдин Е.Е. Русское дворянство накануне и в период первой мировой войны: Проблемы социального развития и политической деятельности: автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 – Отечественная история. Москва, 2000. 16 с.

Бараненко Світлана *Вивчення сучасними російськими дослідниками дворянства на українських землях*

У статті проаналізовані праці сучасних російських дослідників, що присвячені історії дворянства в українських землях. Автором виокремлено основні проблеми, розглянуті в історичних дослідженнях. У висновках акцентовано увагу на досягненнях і недоліках сучасного російського історіописання.

Ключові слова: дворянство, російська історіографія, українські землі, соціальна історія, культура

Бараненко Светлана *Изучение современными российскими исследователями дворянства на украинских землях*

В статье проанализированы работы современных российских исследователей, посвященные истории дворянства в украинских землях. Автором выделены основные проблемы, рассмотренные в исторических исследованиях. В выводах акцентировано внимание на достижениях и недостатках современного российского историописания.

Ключевые слова: дворянство, российская историография, украинские земли, социальная история, культура

Baranenko Svitlana *The research of the nobility in the Ukrainian lands by contemporary Russian researchers*

This article accentuates the issue of studies on the history of nobility in the works of modern Russian researchers as one relevant for the study of history. The representatives of many noble families were burdened by the social and economical changes in the country through several generations. The study of the history of nobility by Russian researchers allows to overview the

peculiarities of social-economical and cultural developments in the Russian Empire. The author lists a plethora of primary topics relevant to the role of nobles, whose lives and works were related to Ukraine. It is noted that Russian historians do not limit their studies of the nobility on the period prior to 1917, but rather research further coexistence and adaptation of the former elite class (the so called «former people») in the new state's system, built upon an ideology that had no place for the nobles in it. The author notes that one could find some vestigial imperial thinking and prejudiced Soviet historical clichés regarding Ukrainian lands in the analyzed works – even today, describing the regions of Ukraine, Russian researchers continue using the naming conventions of the «All-Imperial» Russian chauvinism.

Keywords: nobility, Russian historiography, Ukrainian lands, social history, culture

Надійшла до редакції 24.02.2018 р.